

Róna-Tas András

Emlékezés Ligeti Lajos rendes tag felett

Elnök úr, Tisztelt Osztály, kedves vendégeink!

Könnyű és nehéz dolga van az emlékezőnek, ha Ligeti Lajos pályaképét kell összefoglalnia. Könnyíti dolgát az a tény, hogy hetven évvel ezelőtt Ligeti Lajos megjelentette egy készülő szintézis alapelveit. 1932-ben, egy ma már sokak előtt talán ismeretlen sorozatban, a Minervában adta ki *A magyarság keleti kapcsolatai* című művet, amelyben felvázolja tudományos terveit. A halála előtti évben, 1986-ban pedig megjelent *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpádkorban* című nagy összefoglalása. Látszólag tehát nem kell mást tenni, mint összevetni a tervet és ötvenöt év munkája summázatát. De mindenki, aki tudományos pályaműveket vizsgál, tudja, hogy a pálya két pontja között nem az egyenes a legrövidebb út, s Ligeti tudós jelentőségét sem lehet megérteni, ha csak a terv és a megvalósulás közötti különbséget számítjuk. Meg kell vizsgálnunk, hogyan jutott el a Balassagyarmatról induló fiatalember a nagy tervekig, hogyan készült pályájára, mi volt vitathatatlan nemzetközi tudományos tekintélyének alapja, hogyan vált a magyar tudományos közélet évtizedekig meghatározó személyiségévé, és nem csak az orientalisztikáé, hiszen egyedülállóan hosszú ideig volt Magyar Tudományos Akadémia alelnöke, s már most előrebozsáthatom, amit kevesen tudnak, rövid ideig ügyvezető elnöke. S egy pályakép nem lehet teljes a tudós személyiség, a tanár arcvonásai nélkül. De a feladat szinte kivihetetlen azért is, mert a szakma, amelyet hitelesen művelt, hihetetlenül tág, Kínától Magyarorszáig, nyelvésztől történettudományig, ókortól a mai napokig, tereket, kultúrákat, nyelveket és diszciplínákat ölelt át, s tudományos eredményei, ahogy az esetek nagy részében valódi tudományos eredményekkel lenni szokott, igazából azok számára érthetőek, akik maguk is elmélyülten ismerik a tárgyat, a nemzetközi tudomány állását és a kutatás módszereit.

A fentiekből talán világos, hogy a méltó és teljes összefoglalás lehetetlen feladat, amelyre egy ember nem vállalkozhat. Ezért rögtön előrebozsátom, hogy több szempontból is szubjektív leszek. A magam szemszögéből, a magam nézetét fogom elmondani Ligeti Lajos életművéről, törekedve persze valamiféle teljességre, de itt sűrítve, amott részletezőbben. Lesznek részletek, amelyet a beszéd írott változatának tartok fent, s lesz emberi vonásokról is

Emlékbeszéd Ligeti Lajos rendes tag felett

szó, melyek enyhíthetik a szoborszerűséget. S mindezt a rendelkezésekre álló negyvenöt percben, amelyből öt perc már eltelt.

Ligeti Lajos 1902. október 28-án született Balassagyarmaton. Nagyon egyszerű családból került a gyarmati iskolákba. Érdekes módon a legbarátibb beszélgetések során is mindig, következetesen kitért az elől, hogy gyermekkoráról, családjáról beszéljen. Ezt természetesen tiszteletben tartottuk, s ma sem tudjuk biztosan, hogy igaz-e hogy apja csizmadia mester volt. Nem azért, mintha ezt nem lehetne kutatni, hanem azért, mert kifejezett kívánsága volt, hogy ne foglalkozzunk vele. Tiszta kitűnő érettségivel és egyik tanárának ajánlásával jelentkezett 1921-ben az Eötvös-kollégiumban. Az ott szokásos fejtapogatás után már közölni akarták vele, hogy fel van véve, amikor bevallotta, hogy baj van. Az érettségi elnök az összes vizsgát megsemmisítette puskázás miatt, így az ő bizonyítványa is érvénytelen. Ősszel azután a megismételt érettségivel a kezében természetesen felvették. Ha előre megmondja egy évet veszít, és ő úgy érezte, nincsenek elvesztegetni való évei.

Ligeti 1921-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem klasszika-filológia szakára iratkozott be, és talán kevesen tudják: 1925-ben latinból és görögből tette le tanári vizsgáját. A filológia, az eredeti szövegek tisztelete és a klasszikus műveltség egész életén át kísérte. A hallatlanul fogékony fiatalemberre azonban már első kollégista évében a döntő hatást Gombocz Zoltán tette. Gombocz 1919-ben került át Kolozsvárról Budapestre, ahol nemsokára a magyar nyelv-tudomány professzora lett¹, de az Eötvös kollégiumban sok minden egyebet tanított, többek között francia nyelvet a golyáknak. Ligeti először franciát tanult nála. Ligeti itt kedvelte meg, s nem utolsósorban Gombocz fanyar humorát. "Nézze fiatalember – idézte Ligeti Gomboczt – az hogy *fenêtre* bizonyos körülmények között, bizonyos feltételekkel ugyan jelentheti azt, hogy 'ajtó' de általában 'ablakot' jelent", --hallottuk nem egyszer, mikor első óráinkon valamit melléfordítottunk. Hamarosan azonban felvette Gombocz más óráit is. 1922-ben Ligeti beiratkozott Gombocz "A magyar szókészlet története" című órájára és ez végleg meghatározta későbbi tudományos pályáját. Röviden összefoglalva: módszer, tudományos kritikát, szemléletet Gombocztól, turkológiát a nála csak 12 évvel (egy állatciklussal, ahogy ő mindig mondta) idősebb Németh Gyulától tanult, aki 1919 óta volt a Vámbéry által alapított tanszéken a török tudományok professzora².

Bár tanári vizsgáját klasszika filológiából tette le, 1925-ben turkológiából doktorált, mint főtárgyból, melléktárgyai magyar nyelvészet és keleti nyelvek, nevezetesen mandzsu és kínai

¹ Gombocz Zoltán Kolozsvárott az altajisztika professzora volt, ez a tudományági elnevezés akkor azt fedte amit ma uráli és altaji nyelveknek nevezünk. Az altajisztikai tanszék mint oktatási egység nem Budapestre, hanem az akkor alakuló szegedi egyetemre került.

voltak. Ez utóbbiakat Pröhle Vilmosnál tanulta, aki inkább poliglott képességei, mint tudományos eredményei tettek alkalmassá a Kelet-Ázsiai Tanszék vezetésére. A doktorátusát kormányzói gyűrűvel kapta. Ez a gyűrű, mint tudjuk azoknak járt, akik a gimnáziumban és az egyetemen minden főtárgyból jelesre vizsgáztak. Ő volt az utolsó – mint ez sokszor félig tréfásan panasolta – aki a háborús évek utáni gazdasági helyzet miatt a szokásos aranygyűrű helyett vasgyűrűt vehetett át.

Akkor a kitüntetett választhatott: biztos állás vagy külföldi ösztöndíj között. Ligeti ez utóbbit választotta és 1925 őszén Párizsba utazott. (1926-ban az ünnepélyes doktoravatásra hazajött). Párizsban kínai, mongol, tibeti és török nyelvészetet tanult. Tanárai közül négynek a nevét kell itt megemlíteni. Mindenekelőtt Paul Pelliot-t, aki nemcsak tanárává, hanem példaképévé, megfellebbezhetetlen tekintélyévé vált. Pelliot a sinológia világhírű professzora volt 1911 óta a Collège de France-on, de nevéhez fűződik a tudomány egy paradigma váltása is. Míg Belső-Ázsiával korábban a nagy folyami kultúrák, a kínai és indiai valamint az iráni kutatások művelői, mint saját kutatott területük "peremvidékei"-vel (Eberhardt kifejezésével *Randvölker*) foglalkoztak, Pelliot önálló kutatási területté avatta, mint az "haute Asie"-t, ami Ligeti magyarításában lett Belső-Ázsia. Belső-Ázsia kutatói számára elengedhetetlen a kínai, a tibeti, az indiai, az iráni kultúrák és források ismerete, de mint a belső-ázsiai nyelvi és történelmi folyamatokat magyarázó, dokumentáló források. A Belső-Ázsia kutatója számára a sinológia, az indológia lett a "segédtudomány".

Henri Masperotól kínai nyelvtörténetet, Jaques Bacot-tól tibetit, különösen az akkor felfedezett ótibetit, s René Grousset-től a nomád népek, a steppe történetét sajátította el. Izgalmas, de itt most el nem végezhető feladat e négy nagy francia tudós hatásának nyomon kísérése Ligeti egész életművében.

Hároméves párizsi tanulmányútja végén már állást ajánlanak a francia fővárosban, de ő a bizonytalan magyar viszonyokat választotta, és 1928-ban végleg hazautazott. Rövid ideig órákat adott az Eötvös kollégiumban, majd látva, hogy állásra nem sok a kilátás megpályázott egy ösztöndíjat, és a Magyar Tudományos Akadémia és a Kultuszminisztérium támogatásával Kínába utazott. Három évig kutatott Belső-Mongóliában és Mandzsúriában. Kínai terepmunkájának színes leírását adta a *Sárga istenek sárga emberek* (1934) című népszerű munkában. Tudományos eredményeinek egy részét az 1933-ban megjelent *Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie chinoise 1928-1931* című műben tette közzé.

² Németh Gyula egyetemi tanári kinevezése az 1918. december 31-i dátumot viseli.

Emlékbeszéd Ligeti Lajos rendes tag felett

Mikor Ligeti 1931 őszen hazaérkezett Budapestre úgy látta kellően felkészült az általa választott pályára. A viszonyok azonban 1928 óta alig változtak. Hadd idézzek egy kiadatlan önéletrajzából³: " 1931 őszen megérkeztem első ázsiai utamról Budapestre, állást azonban évekig nem sikerült kapnom, s csak a megértő alma maternek, az Eötvös Collegiumnak köszönhetem, amely lakással és kosztal sietett segítségemre, hogy e nehéz éveket sikerült átvészelnem és tudományos munkámat folytatni tudtam. A budapesti Tudományegyetem bölcsészettudományi kara 1931 dec. 1-én megválasztott díjtalan tanársegédnek, s ugyanakkor, mint megbízott előadóra rábízta Belső-Ázsia régibb történetének fizetéssel szintén nem járó ellátását...". Ligeti 1932-ben mongol nyelvészetből magántanárrá habilitált, ez azonban változatlanul nem jelentett megélhetést.

A fordulat 1934-ben történt. Párizsi barátai értesülve reménytelennek látszó helyzetéről nemcsak végleges állást ajánlottak fel neki az École des Langues Orientales Vivantes-ban, hanem francia állampolgárságot és egy ösztöndíjat Japánba. A magyar oktatási kormányzat erről Párizsból értesült és cselekvésre szánta el magát. 1934. július elsejei hatállyal ÁDOB (Állástalan diplomások országos bizottsága) gyakornoknak, október 1.-től II. osztályú adjunktusnak a VIII. fizetési osztályba nevezték ki a pesti egyetem bölcsészettudományi karának Keletázsiai Tanszéke mellé. Ligeti igazi, emberi döntése ekkor történt. A már megkapott állampolgársági űrlapokat üresen visszaküldte Párizsba, s a sokkal kecsegtetőbb franciaországi jövő helyett a halványabb magyar reményeket választotta. Élete későbbi, nehéz perceiben sokszor elmerengett ezen a döntésén.

Innentől kezdve tudományos pályáját változó, de lényegesen javuló csillagállások kísérték. 1936-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta, 1939-ban nyilvános rendkívüli egyetemi tanár lett, s még ebben az évben alapította meg a Belsőázsiai Intézetet, ahol előbb mongolt, majd 1942-től (Csoma halálának 100. évfordulója) tibetit is tanított. 1941-ben lett rendes egyetemi tanár. Ugyanebben az évben az egyetemi Magyarságtudományi Intézet helyettes igazgatója, 1942-től saját tanszéke mellett a Keletázsiai Tanszék vezetője, ahová 1943-ban *venia legendit* kapott kínai és mandzsu nyelvészet oktatására is. 1947-ben lett a MTA rendes tagja.

Ligeti 1949/50-ben szerepet játszott a Magyar Tudományos Akadémia átalakításában. A "rég" Akadémia nemzetközi megbecsülésnek örvendő tagjaként lett az új Akadémia egyik alelnöke. Nem feladatomban itt a Magyar Tudományos Akadémia történetének értékelése--bár remélem, hogy ezt az őszinte szembenézést Akadémiánk múltjával, nálam avatottabbak,

³ Az önéletrajz 1945 július 1 dátumot viseli és két sűrűn gépelt oldalból áll. A Ligetitől kapott példányom xerox másolat. Nagy valószínűséggel az 1945-ös "igazolások" alkalmára készült.

alkalmas időben, megteszik majd. Néhány olyan részletet szeretnék csak megemlíteni, amelyek szorosan kapcsolódnak Ligeti tudományos pályájához.

1956. október végén Ruzsnyák István a MTA akkori elnöke lemondott és elhagyta az országot, mégpedig Svédországba távozott, és csak 1957 elején jött vissza. Az Akadémia elnöki jogkörét ügyvezetőként Ligeti vette át. Bár 1957. január 26.-án az Akadémia néhány tagja felkérte Ruzsnyákot, hogy vigye újra az elnöki ügyeket, csak 1957 decemberében választották Ruzsnyák Istvánt ismét az Akadémia elnökévé.

1950-ben indította meg Ligeti az Acta Orientaliát, amely a mai napig a szakma elismert nemzetközi folyóirata. Nem kis szerepe volt az MTA Keleti Könyvtárának létrehozásában. 1956-os hatállyal, de gyakorlatilag 1957-ben került az első, akadémiai álláson lévő, kutató a Belső-Ázsiai Tanszékhez. Ez lett a későbbi, az ELTE Belső-Ázsiai Tanszéke mellett működő akadémiai Altajisztikai Kutatócsoport magja. Németh Gyula nyugdíjba vonulása után, 1964-1971 között Ligeti vezette a Török Tanszéket is. Ő szervezte újjá 1969-ben a Kőrösi Csoma Társaságot, s fontos szerepet játszott abban, hogy Budapest mellett Szegeden is legyen orientalisztika, ahová, még életében, saját könyvtárát ajándékozta. Ugyanakkor kezdetektől ellenezte egy, az oktatástól független Keleti Intézet megalakítását⁴. 1972-ben vonult nyugdíjba.

Ha most tudományos pályájának maradandónak bizonyult eredményeiről kell szólnom, ezt legalkalmasabban tematikus csoportosításban tehetem. Ugyanakkor előre kell bocsátanom, hogy Ligeti témái mind egymásra épülnek, egymást támasztják alá. Sinológiát, tibetisztikát, mongolisztikát, turkológiát azért művelt, mint ezt 1932-ben írta, hogy megismerhesse, és biztos alapokra helyezhesse a magyarság korai történetének keleti hátterét.

Tibetisztikai munkásságával kezdem, nemcsak személyes okokból, hiszen első találkozásom Ligetivel a tibeti szakon történt. Noha a nemzetközi tibetisztika megalapítója Kőrösi Csoma Sándor, de tudjuk, hogy ő Indiában működött és ott is halt meg. A magyarországi tibetisztika megalapítója Ligeti Lajos. Párizsi tanulmányai alatt ismerte meg az akkor frissen feldolgozás alatt álló új felfedezéseket, a tunhuangi és turfáni ótibeti (7-11. századi) kéziratokat. A ma már világhírű Ótibeti Krónika és az Évkönyvek párizsi kéziratának első kiadója az a Jaques Bacot volt, akinél Ligeti tibetit tanult. A 7. században világhatalommá nőtt Tibeti Királyság nemcsak Kínát győzte le, és az arabokkal szövetkezett, hanem gazdag, korabeli forrásanyagot is hátrahagyott. Ezekben azok a belső-ázsiai népek és

⁴ Ligeti úgy látta, hogy legalábbis a humán tudományokban nem szabad, ahogy ő fogalmazott "tisztviselő kutatókat", alkalmazni. A tudós feladata az oktatás, ezért kapja a fizetését. De oktatni csak tudományos kutatási háttérrel lehet. Ezért a tudományos kutatás helye az egyetemen van.

nyelvek szerepelnek, amelyek fontosak a magyar történelem keleti háttérének kutatása szempontjából, mint például a besenyők. Ligeti első kézből, eredeti kéziratokból dolgozott. (Tibeti források Belső-Ázsia történetéhez, *Kőrösi Csoma Archivum* 1936, 76-103)⁵. E mellett felvázolta egy tibeti nyelvtörténet alapjait. E teljesen új távlatokat nyitó kutatásaiból szinte semmi nem jelent meg. Hatása elsősorban tanítványain keresztül mérhető le, közülük csak a már elhunyt Uray Gézátt emelném ki, aki az ótibeti források nemzetközi tekintélyű kutatójává vált.

Ligeti sinológia munkássága ennek az óriási tudományterületnek két szeletére szorítkozott. Az egyik a kínai történeti források. A kínaiak érthető érdeklődéssel fordultak az északi és nyugati barbárok felé, s minden ismeretet összegyűjtöttek róluk, amire az államrezon szempontjából szükségük volt. E mellett Kína több ízben került részlegesen vagy teljesen belső-ázsiai népek uralma alá. Ezek szinte kizárólag török, mongol vagy mandzsu tehát un. altaji nyelveket beszéltek. Van tehát egy olyan kínai források csoportja, amely kínai nyelvű ugyan, de altaji népek írták vagy íraták. Ezért a kínai nyelvű források az altaji népekre vonatkozó ismeretek kincsestárai. Valójában nem is lehet sem a korai vagy középkori török népek, a dzsingiszida mongolok előtti korszakról, vagy a tatárjárás koráról úgy tudományosan írni, hogy a kínai forrásokat valaki nem ismeri. E források nagy része ki van adva, francia, német s egyre inkább angol fordításban hozzáférhetőek. Nem kell azonban hangsúlyoznunk, hogy az eredetit semmilyen fordítás nem pótolja. Nem beszélve a kínai források speciális nehézségeiről, amelyeket csak alapos sinológiai ismeretek birtokában lehet elhárítani. Különösen fontossá válik a sinológiai szakértelem, amint onomasztikai anyagról van szó. Mint ismeretes a kínai egy bonyolult, jelentés és hangtani elemeket is tartalmazó eredetileg képirásra visszamenő írásrendszert használ. A sinológia egy külön nagy fejezete annak megállapítása, hogy egy kínai, gyakorlatilag kétezer éve változatlan, írásjegy kiejtése milyen volt akár a Krisztus előtti időkben vagy a 7. a 10. a 14. vagy a 17. században. Külön kutatási terület, hogy azok a tulajdonnevek, amelyek nyugati, pl. görög vagy latin forrásokból ismertek, milyen kínai nevekkkel azonosíthatók. S természetesen a forráskritikához tartozik, hogy egy-egy török vagy mongol személy vagy helynév, ha több ízben és több korban több forrásban fordul elő, azonos-e? Ehhez a biztos sinológiai tudás mellett szükség van az érintett török vagy mongol nyelv nyelvtörténeti ismertetére is. Ligeti sinológiai tevékenységének egyik ága ezt a fajta forráskritikát művelte. Számos török és mongol nép, törzs és személy azonosítását köszönheti neki a tudomány.

⁵ A témához visszatért egy későbbi tanulmányában: A propos de "Rapport sur les rois demeurant dans le Nord". In: *Études tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou*, Paris, 1971, 166-189.

A másik, ezzel szorosan összefüggő terület a kínai nyelv története. A kínai nyelv írott emlékei, a kínai írás kialakulásának idejére, a Kr.e. harmadik évezredre nyúlnak vissza. Kutatását a gazdag írásos anyag ellenére nehezíti a már idézett írásképi változatlanság. A sinológia gazdag eszköztárat gyűjtött össze a kínai hangtörténet rekonstrukciójához. Szerepelnek ebben rímszótárak, a kínaiból más nyelvekbe korán átvett szavak (sino-japán, sino-vietnami, sino-koreai emlékek), s persze a kínai nem kínai írásos emlékei. Ligeti ezen a területen is kiemelkedőt alkotott. Számos munkája közül kiemelnék egy un. phagspa írásos kínai emléket (Le Po kia sing en écriture 'phags-pa, *Acta Orientalia Hungarica* 4, 1954, 1-52, ld. még Le chinois en écriture 'phags-pa. In: *Actes de XXIe Congrès International des Orientalistes*, Paris, 1949, p.262, Načalnye smyčnye i affrikaty Cehuna v drevnemandarinskogo v transkripcii kvadratnoj pis'mennost'ju. In: *Očerki po fonologii vostočnyh jazykov*, Moskva, 1975, 305-319). A phagspa írás nevét Phags-pa lámáról, Kubiláj udvari papjáról kapta. Az egész Kína feletti uralmat megszerző mongol Jüan dinasztia első uralkodója Kubiláj azt az utasítást adta udvari lámájának, hogy készítsen egy olyan írást, amelyen a birodalom minden nyelv rögzíthető és olvasható. A láma a szanszkrit eredetű, de évszázadok óta önálló fejlődésen átment tibeti írás egy változatából teremtett egy valójában betűírást⁶. Ezzel rögzítettek többek között kínai szövegeket is. A kínai hangzásának rekonstrukciójához kulcsfontosságú ennek a gazdag anyagnak az ismerete. Ligeti a tibeti háttér és az írás mongol alkalmazásának ismeretében oldotta meg a kínai hangtörténet néhány addig vitatott kérdését.

Ligeti azonban igazán a kínai átírt török és mongol nyelvi anyagban volt otthon. Ma a nemzetközi tudomány Ligetit elsősorban mongolistaként ismeri és tiszteli. Minden tudománynak vannak kulcsfontosságú szövegei. Ilyen a mongolisztikában a 13. század közepén írt *Mongolok titkos története*. Ez a sokszor költőien szép nyelven írott történeti forrás Dzsingisz kán őseivel kezd a történetet, és Dzsingisz fiaival fejezi be. A szöveg egyszerre történeti, irodalmi és nyelvi emlék. Képzelnék el, hogy, mondjuk 1040-ből, volna egy 12 fejezetből álló magyar nyelvű krónikánk István királyról és elődeiről.

A *Mongolok titkos története* kínai átírásban maradt fenn, ugyanis a kínai fordítóiskolában gyakorló szövegnek használták. A szövegnek könyvtárnyi irodalma van, de Ligeti nyelvészeti

⁶ A phagspa írás valójában átmenet a szótag és a betűírás között. Ha a mássalhangzót jelölő betűt az /a/ magánhangzó követi, akkor az írás nem jelöli azt, a mássalhangzó jel ezen esetben szótagjel is, de minden más esetben betűjelként viselkedik. A phagspa helyesírás bizonyos kivételekkel a tibetit követi, az meg a szanszkrit írást.

átírása⁷ mai is a nemzetközi tudomány megkerülhetetlen kincse. Fordítása magyarul jelent meg⁸. Ismert történet, hogy mikor Igor de Rachewiltz Ausztráliában kiadta az MTT angol fordításának bizonyos előzetes részleteit, Ligeti meglepetéssel gratulált neki. Az egyébként neve ellenére olasz születésű ausztráliai professzor becsülettel megírta, hogy ausztráliai magyarokkal lefordította magának Ligeti munkáját angolra, s számos megoldása erre épül, ezt egyébként a végleges kiadásban tisztességgel jelezte is⁹.

A másik nagy munkája a közép-mongol nyelvemlékek új, egységes szempontú és gyakorlatilag teljesnek mondható kiadása. Önállóan és elsőnek is adott ki nagy értékű mongol nyelvemlékeket (ilyen az isztambuli szójegyzék, kéziratban a jemeni hexaglot mongol része, Kara György gondozásában P. Golden jelentette meg nemrég¹⁰), de fő érdeme az összes nyelvemlék egységes szempontú, kritikai kiadása. Ennek két sorozata van, az első egy előzetes, a második a végleges. A *Mongol Nyelvemléktár* illetve a *Monumenta Linguae Mongolicae Collecta* alapvető köteteit ő adta ki, de tanítványai is több kötetrel szerepelnek ebben a kitűnő sorozatban, amelynek minden kötetét nagy gonddal szerkesztette. Az egyes szöveg-kiadásokhoz elkészítette, illetve elkészíttette a nyelvemlék teljes lexikai mutatóját (*Indices Linguae Mongolicae Monumentis Traditorum*). Sajnos e kötetek nehezen hozzáférhetőek. Szerencsére a szakma kiváló külföldi kutatói mind megkapták vagy megszerezték. Ennél nagyobb baj azonban, hogy Ligeti ezeket a köteteket egy nagyobb munka előmunkálatainak szánta. A nagy összefoglaló mű, amely a közép-mongol nyelvről szólt volna, nem készült el, csak részletek láttak napvilágot. A munka neheze elkészült, s nem kell nagy jóstehetség, hogy a termést mások fogják betakarítani. Félő, hogy nem Magyarországon.

Ligeti a mongol szövegkritikát is a mongol nyelvtörténeti kutatások szolgálatába állította. Szinte minden munkája fölé odairhatjuk, "Előtanulmányok egy új mongol nyelvtörténethez". Mindazon kiváló tudósok, akik a mongol nyelvtörténettel Ligeti előtt, vagy Ligetivel egy időben foglalkoztak, egy retrospektív módszert használtak, a mai mongol nyelvekből kiindulva kísérelték meg rekonstruálni a mongol nyelvek történetét, még akkor is, ha egyes mongol nyelvemlékeket figyelembe vettek. Ligeti is foglalkozott a mai mongol nyelvekkel,

⁷ *A Mongolok Titkos Története*, közzéteszi Ligeti Lajos, Budapest 1964, Mongol Nyelvemléktár III. Nagyon fontos még : *Histoire secrète des mongols. Texte en écriture ouigoure incorporé dans le chronique Altan Tobči de Blo-bzan* [n felelti pont] bstan-'jin, Budapest 1974.

⁸ *A Mongolok Titkos Története*. Mongolból fordította Ligeti Lajos. A verseket fordította Képes Géza, Budapest 1962. Meg kell itt jegyezni, hogy Képes Géza a verseket Ligeti nyersfordításából verselte meg. Ez néhány helyen pontatlansághoz vezetett, amit Ligeti nem mindig tudott kijavítani.

⁹ Igor de Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols, Papers on Far Eastern History*:4, September 1971, p. 116.

¹⁰ Peter B. Golden, *The King's dictionary. The Rasūlid Hexaglot*. Leiden—Boston—Köln 2000.

különösen az általa 1936-37-ben afganisztáni útján tanulmányozott mogollal¹¹. De Ligeti tisztában volt azzal, hogy a mongol nyelvemlékek kiváló idősört biztosítanak a nyelvi változások vizsgálatához. A nyelvemlékeken kívül bevont más forrásokat is. Így a mongol idegen nyelvű átírásait valamint a mongolból más nyelvekbe illetve más nyelvekből a mongolba került jövevényszavakat.

Ugyanakkor szkeptikus volt az altaji nyelvek rokonságát illetően. Jól látta, hogy a három altajinak mondott nyelv, a török, a mongol és a mandzsu-tunguz rokonságát csak azután lehet vizsgálni, miután a nyelvcsoportok kölcsönhatását elkülönítettük. Az idevonatkozó és mai napig érvényes eredményei közül kettőt emelnék csak ki. 1960-ban jelent meg franciául és egy évvel később magyarul is a mandzsu nyelv mongol elemeiről szóló munkája. Ebben mindkét nyelv számos hangtörténeti rejtélyét tisztázta. A másik a dzsürcsi nyelv kutatása. Az 1114-től a mongol korig Kínában dinasztiaát alapító dzsürcsik nyelve a mandzsuhoz állt legközelebb. A nyelv emlékét saját, eddig jószerével megfejtetlen, dzsürcsi írással írt szövegek, szójegyzékek és kínai átírt anyag őrizte meg. A hihetetlenül nagy alaposággal a dzsürcsiről írt cikkei igazából azt vizsgálták, hogy hogyan tükröződik ebben a Dzsingisz előtti mongol nyelv. (Note préliminaire sur le déchiffrement des "petits caractères" jou-tchen, *Acta Orientalia Hungarica* 3, 1953, 211-218, Les inscriptions djurtchen de Tyr. La formule om mani padme hüm, *Acta Orientalia Hungarica* 12, 1961, 5-26)¹².

Ligeti 1927-ben jelentette meg a Magyar Nyelvben a *Kitaj nyelv és nép* című cikkét. Életének utolsó pillanatáig izgatta, vizsgálta, kutatta a kitaj nyelvet. A kitajok egy mongol nyelvet beszélő nép volt, amely nagyjából a magyar honfoglalással egyidőben foglalta el Kína északi részét, és alapított ott dinasztiaát, amelynek egyébként éppen a fentebb említett dzsürcsik vetettek véget. Noha a kitaj egyik központi kérdése volt Ligeti kutatásainak, eredményei alig hozzáférhetőek (ld. könyvismertetését Szanzseev munkájáról *Nyelvtudományi Közlemények* 57, 1955, 293-300)¹³. Sokáig reménykedtem, hogy legalább egy kiadatlan kézírata lappang valahol, de ennek sincs semmi nyoma.

Természetesen elszórva különböző cikkeiben található értékes megjegyzések a kitaj nyelvről is. Mai napig megkerülhetetlen a tabgacs nyelvről 1970-ben írt cikke (Le tabgatch, un dialecte de la langue sien-pi in: *Mongolian studies*, ed. L. Ligeti, Budapest 1970,

¹¹ Izgalmas útirajza: *Afgán földön*, Budapest 1938. Ld. még: Afganisztán mongol és török nyelvei. MTA Nyelv és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 3 (1953), 231-248, ugyanez oroszul: *Acta Orientalia Hungarica* 4 (1954), 93-117. Le lexique moghol de R. Leech, *Acta Orientalia Hungarica* 4 (1954), pp. 119-158.

¹² Ld. még Les joutchen "sauvages". *Altorientalische Forschungen* 13 (1986), pp. 110-122

¹³ Oroszul in: *Voprosy jazykoznanija* 1955:5, pp 133-140.

265-308)¹⁴. Ez a jelenleg ismert legrégebb mongol nyelv, amely szintén úgy maradt fent, hogy ez a nép Észak Kínában 386-535 között dinasztiát alapított Wei néven.

Ligeti mongolisztikai munkásságából a magyar nyelvstudomány leginkább 1935-ben *Mongolos jövevényszavaink kérdéséről* írott nagyobb munkáját ismeri, amelyben módszeresen bebizonyította, hogy a magyar nyelvben nincsenek közvetlenül a mongolból a honfoglalás előtt vagy körül átvett jövevényszavak. Ez többek között az avarok nyelvének ügye miatt is lényeges volt, s ez utóbbi kérdéshez később több ízben visszatért.

Kevesen tudják, hogy a modern mongol irodalomtörténet megalapítójának is Ligetit tartják. Az idén 89 éves Walter Heissig, a modern mongol irodalomtörténet-írás legkiemelkedőbb alakja mondta el nemrég, hogy őt Ligeti idevágó kutatásai ösztönözték pályára és témaválasztásában. Ligeti néhány cikke, mint például a Geszer eposzhoz írott kommentárjai¹⁵ mellett a mongol szent iratok gyűjteményének a Kandzurnak a katalógusa érdemel különös említést (*Catalogue du Kanjur mongol imprimé*. Vol I., Budapest 1942-1944).

Ami Ligeti turkológiai munkásságát illeti, az rögtön egy csuvas tárgyú munkával kezdődik: első cikke 1924-ben Deskó Endre csuvas-magyar nyelvhasznításáról szól¹⁶. Legrégebbi, sokat idézett cikke az 1925-ben a *kirgiz* népnévről írott tanulmánya¹⁷. Ligeti némi keserűséggel jegyezte meg később, hogy ezt a cikket sokan idézik anélkül, hogy tudomásul vennék, régen megváltoztatta véleményét. Ligeti turkológiai munkásságát, némi erőltetéssel két csoportra oszthatjuk. Az elsőbe a tisztán, magyar vonatkozások nélküli turkológiai tárgyú cikkei tartoznak, – persze, tudjuk, ha Ligeti bármiről írt, fejében s munkájában is ott volt a török-magyar kapcsolatok kérdése.

A "tisztán" turkológiai munkásságából két területet emelnék ki. Az egyik a sino-török szójegyzékek, ezek közül is a legfontosabbakat a Míng-kori kínai-ujgur szójegyzékekett adta ki három részletben, egy kis könyvnyi terjedelemben¹⁸. A másik terület az afganisztáni terepmunkájának eredménye. Afganisztán török és mongol nyelveiről magyarul írt és 1953-ban közreadott áttekintése máig használható. A legfontosabb műve az 1957-ben az afganisztáni afsárok nyelvéről írott monográfiája. (*Sur la langue des afchars d'Afghanistan*, AOH 7, 115-156). Németh Gyula, aki igen szűkmarkúan, s ritkán ironia nélkül szokott volt

¹⁴ Orosz változata in: *Narody Azii i Afriki* 1969:1, pp. 107-117.

¹⁵ Un épisode d'origine chinoise du "Geser-qan", *Acta Orientalia Hungarica* 1 (1950-1951), pp. 339-357.

¹⁶ Deskó Endre csuvas-magyar nyelvhasznítása *Kőrösi Csoma Archivum* 1 (1921-1925), pp. 319-320.

¹⁷ Die Herkunft des Volksnamens Kirgis, *Kőrösi Csoma Archivum* 1 (1921-1925), pp. 369-383, ugyanez a munka török fordításban is megjelent még ugyanebben az évben in *Türkiyat Mecmuasi* 1 (1925), 235-249.

nyilatkozni kollégái turkológiai munkásságáról, lelkesedve hívta fel erre a műre figyelmünket. Nem érdektelen, hogy a turkológia egyik nagy felfedezése, az őstörök hosszú magánhangzók megléte a prototörökben három tudós egymástól független eredménye, Polivanov és Räsänen mellett Ligeti a harmadik, cikke magyarul és franciául a *Journal Asiatique*-ban 1938-ban jelent meg¹⁹.

Ligeti elve volt, hogy a magyar nyelv török kapcsolatainak ügyébe csak az szólhat bele hitelesen, akinek alapos és korszerű turkológiai ismeretei vannak. Gomboczról mint turkológusról írt tanulmányában (Gombocz mint turkológus, *Magyar Nyelv* 73, 1977, 395-401) ezt különösen hangsúlyozta. Ugyanakkor a turkológiai ismeretek önmagukban nem biztosítják a helyes megoldásokat. Szükség van a magyar nyelvtörténet, ismeretére és arra a tudományos kritikára, amelyet Ligeti különösen Gombocztól tanult, majd maga fejlesztett tovább.

1977-ben illetve 1979-ben Ligeti két kötetben megjelentette *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van* címmel korábbi idevonatkozó cikkeinek új nyomtatást. Ennek bevezetőjében írja Benkő Loránd: "Jövevényszó-kutatásaiban nemcsak tematikailag, hanem szemléletében és módszerében is Gombocz Zoltán örökségét viszi, illetőleg fejleszti tovább. Ilyenmű írásait nemcsak a turkológiában való kiváló tájékozottság, hanem a magyar nyelvtörténetnek is alapos ismerete, a rendelkezésre álló források maximális felhasználása, az adatokkal való racionális bánni tudás, erős kritikai érzék, szigorúan módszeres közelítés, ötletes megoldási készség jellemzik. És jellemzik nem utolsósorban szilárd eredmények, hiszen bizvást elmondható: amelyik török jövevényszó-magyarázat Ligeti Lajos kritikai szűrőjén átment, abban már nemigen lehet, nemigen szabad kételkedni. A magyar jövevényszó-kutatás, sőt tágabban a magyar etimológiai irodalom legjobb alkotásai közé tartoznak ezek a tanulmányok" (Benkő L. Előszó in: Ligeti L. *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van 1977*, III-IV p.).

Ha áttekintjük a Ligeti által különböző összefüggésekben tárgyalt török etimológiákat gyakorlatilag egyetlen egy olyat sem találunk amelyet először ő minősített volna töröknek. Olyan azonban számos van, amelyet már előtte Vámbéry és/vagy Munkácsi vagy más töröknek tartott, de amelyet azután a kritika, már Budenz, vagy később Gombocz vagy mások elvetettek. Ligeti azonban gondos és körültekintő vizsgálat alapján mégis török

¹⁸ Un vocabulaire sino-ouïgour des Ming. Le *Kao-tch'ang-kouan yi-chou* du Bureau des traducteurs, *Acta Orientalia Hungarica* 19 (1966) 117-316, Glossaire supplémentaire au vocabulaire sino-ouïgour du Bureau des traducteurs, *Acta Orientalia Hungarica* 22 (1969), 1-49, 149-243.

¹⁹ A török hosszú magánhangzók, *Magyar Nyelv* 34 (1938), 65-76, Les voyelles longues en turc, *Journal asiatique* 230 (1938), 177-204, 1985-ben oroszul is.

jövevényt minősített. Ligeti ebben is Gombocz nyomdokain haladt, Gombocz 1912-es nevezetes munkájában (*Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsinki 1912) sincs szinte egyetlen egy olyan magyar szó sem, amelyről elsőnek Gombocz mutatta volna ki török eredetét.

Ligeti etimológiáit mindenekelőtt az jellemzi, hogy kitűnő érzéssel látta meg az etimológia problematikus részeit, az adatok összetartozását, vagy éppen azt, hogy minden látszat ellenére az adatok nem tartoznak össze. Csak néhány példát említenék: **gyopár** szavunk esetében ilyen probléma volt, hogy a török megfelelő valóban csak az oszmántörökből mutatható-e ki, illatos növény volt-e a török növény, a magyar szó eredetileg illatos, vagy illat nélküli virágot jelölt. Ugyanis az addigi kutatás éppen azért nem sorolta a biztosan török megfelelések közé, mert a törökségen belül is csak az oszmántörökből volt ismert, ezért honfoglaláskor előtti vagy hódoltság előtti való minősítése komoly gondokat okozott, másrészt a virágnevek kutatásában a szín és az illat fontos elemek, s az adatok a hasonlítás szempontjából ellentmondásosak voltak. 1969-ben írt cikkében (*A jószagú gyopártól a havasi gyopárig*, *Magyar Nyelv* 73 /1969/, 136-144). Ligeti alaposon megvizsgálta a növényrendszertani hátteret, majd az összes magyar nyelvemléket, s megállapította, hogy *gyopár* szavunk csak a magyar botanikusok, így Diószegiék, névmagyarítási törekvéseinek eredményeképpen vált a jó szagú növényből a 18. század végén a szagtalan havasi gyopár, a *Gnaphalium* növényfaj nevévé. A második lépésben ez után Ligeti kimutatja, hogy a török szó nem pusztán az oszmántörökben van meg, s milyen okok vezettek ahhoz, hogy a többi adatot a kutatók nem ismerték. Végül rámutat arra, hogy a szó megvan az ótörök emlékekben, ahol azonban újabb problémába ütközik. Ezek az adatok ugyanis nem növényt, hanem 'mosuszillatot' illetve 'pézsmát, pézsmaillatot' jelentenek. Ezt a problémát is megoldja, hiszen a jelentésfejlődés 'illat' > 'illatos dolog' > 'illatos növény' az adatok által bizonyítható. Végül elemzi a török szó alaktani szerkezetét és kimutatja, hogy a török etimon a *yipar* összefügg a török *yid* 'szag' szóval, tehát jól be van ágyazva a török szókészletbe. Természetesen utal arra, hogy a törökből a szó a mongolba is átkerült, ahol a mongol nyelv igen régi török elemei közé tartozik. Ezzel a török szó igen korai kronológiája biztosítva van. Míg a *Magyar nyelv történeti-etimológia szótára* (TESz I, 1967, 1132) *gyopár* szavunkat csak "valószínűleg török eredetűnek" minősíti, addig az *Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen* (1993, 498) már a biztosan török jövevények közé sorolja Ligeti érvelés és új adatai alapján.

Harang szavunk török eredetét Gombocz is megerősítette, származtatását a török *kazan* 'üst' szóból még a kitűnő, a török eredetű szavakkal különösen szigorú TESz is elfogadta nem

Emlékbeszéd Ligeti Lajos rendes tag felett

észelve a jelentéstani, de megjegyezve hangtani problémáit. Ligeti előbb a Bálint által idevont mongol adatot takarította el az útból. A vonatkozó mongol szó *qarangga* 'egyfajta nagy bronz csengő', bár mind jelentés, mind hangtanilag megtévesztően jól illeszkedhetne az etimonba, tibeti eredetű (*'khar-rnga*) és kései a mongolban, a török szóhoz, s így természetesen a magyarhoz semmi köze (Mongolos jövevényszavaink kérdése, *Nyelvtudományi Közlemények* 49, 1935, 245). Ugyanakkor, bár a török *qazan* 'üst' szóval való összevetését több okból is problematikusnak tartja, egyelőre nem tud tovább lépni. Egy későbbi cikkében azután Ligeti gondosan rekonstruálta a magyar *harang* szó jelentésfejlődését, amely eredetileg 'csengettyű', 'kolomp' s csak viszonylag későn 'harang'. Elsőként a vadászmadarak lábára szíjazott csengettyűként említik. Ezzel természetesen az 'üst' jelentésű török *kazan* szóval való kapcsolatnak még a lehetősége is eltűnt. A helyes török etimon megtalálható az ótörökben és számos török nyelvben (*koŋragu* 'csengő' stb. Ligeti, A harang, mint csörgő, csengettyű és kolomp, *Magyar Nyelv* 65, 1968, 75-78).

E két kiragadott példát csak azért idéztem, hogy rámutassak, milyen körültekintő és ugyanakkor sok újat is hozó módon foglalkozott Ligeti, a magyar nyelv török jövevényszavaival nem restelve saját korábbi nézetét is kiigazítani. A példákat szinte vég nélkül sorolhatnám.

A halála előtt lezárt és 1986-ban megjelent munkájában (*A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*) azonban Ligeti tovább lépett s beiktatott egy nagy fejezetet *A török nyelv hatása a magyarra* címmel. Ebben először az idegen nyelvi hatások típusait vizsgálja világos példákon, majd a török nyelv hangtani, szótani és bár röviden, de mondattani hatását is elemzi. Különös figyelmet fordít a tükörszavak, tükörkifejezések kérdésére. Ugyanakkor egy másik fejezetben a magyar nyelvbe való beilleszkedés, a magyar nyelv módosító hatását veszi nagyítója alá, nem feledkezve meg arról sem, hogy ezzel a magyar nyelvtörténet számára is értékes adatokkal szolgál. Végül pedig egy harmadik fejezetben a magyar nyelvbe átkerült török szavakat, mint az átadó török nyelvek legrégebb ismert emlékeit mutatja be, hangsúlyozva ezzel, hogy ez a gazdag anyag a turkológia számára is kincsesbánya.

Tisztelt Osztály, kedves vendégeink!

Nyilvánvaló, hogy Ligeti Lajosról sokféle kép él azokban, akik ismerték. Nem tartozott a közvetlen, mindenki számára nyitott emberek közé, ritkán lépett ki vállalt szerepe mögül. Kevesen részesültünk abban a megbecsülésben, hogy megosztotta velünk személyes gondjait. Volt benne egy szorongás, hogy visszaélhetnek őszinteségével. A kor amelyben élt nem

kedvezett a kitárulkozásnak. A tudományt azonban mindenekfölött valónak tartotta. Híresen szigorú volt azokhoz és csak azokhoz, akiket becsült. Hadd említsem itt meg egy személyes emlékemet. Szemináriumi dolgozatként negyedéves koromba benyújtott munkámat háromnegyed óráig szedte szét a legapróbb elemeire, rámutatva annak gyenge pontjaira, hibáira. A súlyos és korántsem bátorító szavak után azt fontolgattam, hogy talán jobb volna valamilyen más pályát keresnem. Elkeseredésemben csak egy mentőgondolatom maradt: - ha Ligeti ennyi időt szánt a bírálatra, akkor valamilyen oknál fogva érdemesnek tartotta ezt megtenni. Nekifogtam hát, s többszörös átírás után elvittem a már véglegesnek szánt változatot, amire legnagyobb meglepetésemre két dolgot közölt: a dolgozatot alkalmasnak találja arra, hogy az *Acta Orientaliában* közölje, de *egy* adatot nem találtam meg, amely alátámasztja a megoldásomat, azt még keressem meg. Azt hogy hol van az adat, nem mondta meg. Két héten keresztül, éjt nappallá téve olvastam újra végig az összes akkor hozzáférhető ótibeti szöveget, de újabb adatot nem találtam. Újra elmentem hát Ligetihez és bejelentettem, hogy feladom. Ligeti ekkor közölte, nincs ilyen adat, csak azt akarta, hogy még egyszer olvassam át a teljes ótibeti korpuszt, a cikk rendben van, közli az *Acta* következő számában²⁰. Hasonló történeteket mások is el tudnának mondani.

Visszatekintve Ligeti életművére azt kell mondanunk, hogy a magyar keletkutatást teljesen új alapokra helyezte. Előtte is voltak a magyar orientalisztikának nagy személyiségei, de azok egyedülálló és magányos csillagok voltak, mint például Goldziher Ignác. Ligeti mércét állított és szervezeti háttért teremtett, programot adott és megújításra ösztönzött, lényegre összpontosított és jövőt formált.

Emlékét a magyarság, a tudomány és az Akadémia egyaránt, legnagyobbjai között őrzi²¹.

²⁰ Róna Tas, A. Social terms in the list of grants of the Tibetan Tun-huang chronicle, *Acta Orientalia Hungarica* 5, (1955), 249-270.

²¹ Ligeti születésének 100. évfordulójára tisztelői és tanítványai egy kötetet jelentettek meg, mint a Ligeti által alapított *Acta Orientalia Hungarica* 55 (2002) kötetének 1-3. füzeté. Ebben található Paulik Ágnes összeállításában Ligeti bibliográfiája is.